
ІСТОРИЧНІ ПАМ'ЯТКИ ТА КУЛЬТУРНА СПАДЩИНА УКРАЇНИ

УДК 9(М)3

DOI: 10.17721/2413-7065.4(93).2024.317583

АКТОВІ КНИГИ ЯК ДЖЕРЕЛО З ІСТОРІЇ УКРАЇНИ РАНЬНОМОДЕРНОЇ ДОБИ

Микола ВИСОТІН

orcid.org/0000-0002-0449-2239

молодший науковий співробітник

НДІ українознавства КНУ імені Тараса Шевченка

email: nik16@ukr.net

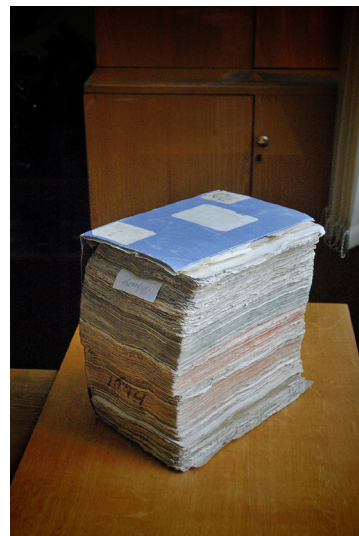
Анотація. Подано узагальнюючу інформацію щодо сутності актових книг як історично-го феномену. Схарактеризовано особливості функціонування українських судово-адміністративних органів України XVI–XVII ст., продуктом діяльності яких є актові книги. Висвітлено властивості системи ведення актових книг, головні підходи до класифікації та їх особливості як джерела для наукових досліджень.

Ключові слова: актова книга, гродський суд, земський суд, возний, староста, підстароста, писар, суддя, Україна, Волинь, класифікація, історичне джерело.

Постановка проблеми. Важливим історичним джерелом з історії України ранньомодерної доби є актові книги судово-адміністративних органів України, зокрема гродських і земських судів (Мал. 1, 2, 3). Вони містять значну за обсягом і цінністю інформацію з різних аспектів історичного процесу: щодо стану економічного розвитку тогочасного суспільства, системи судочинства, соціальної історії, приватного життя тощо. Про масовий характер цього джерела свідчать такі цифри: тільки в Центральному державному історичному архіві України в м. Києві наразі зберігається 2119 актових книг, що містять, за неповними підрахунками, понад мільйон документів [13, с. 43].

Мета дослідження полягає в узагальненні та актуалізації матеріалу, що стосується сутності актових книг як цінного джерела та історичного феномену, викладеного в окремих розвідках та працях, присвячених діяльності українських судово-адміністративних органів XVI–XVII століть (гродських і земських

судів), а також організацій, утворених у XIX ст. для збирання, зберігання, вивчення та видання історичних документів (зокрема, й актових книг) – Тимчасової комісії для розбору давніх актів при Київському, Волинському і Подільському генерал-губернаторі (більше відомої як Київська археографічна комісія) та Київського центрального архіву давніх актів.

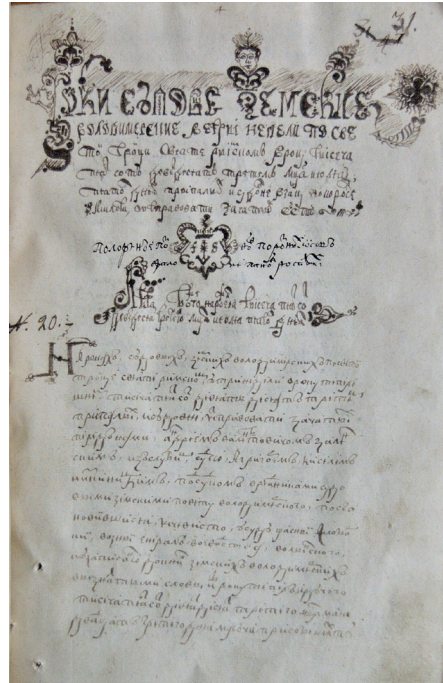
Мал. 1. Актіві книги. Фото автора.

© Висотін М.

Мал. 2. Актіві книги. Фото автора.

Виклад основного матеріалу. Академічні енциклопедії визначають актові книги як збірники документів, що уклалися в результаті діяльності різних судів у Великому князівстві Литовському та Речі Посполитій і відповідно в українських землях, які свого часу входили до складу цих багатонаціональних держав (Галичина, Київщина, Волинь і Поділля) [6, с. 59; 25]. На відміну від безпристрасних і лаконічних словникових дефініцій вчені, на долю яких випало щастя відкрити актові книги світові й першими досліджувати їх, не шкодували на їхню користь захоплених епітетів. Так, Михайло Максимович писав, що «акти ці воістину дорогоцінні, оскільки являють собою нове й важливе свідоцтво про характер народної просвіти¹ краю в XVII ст.», Осип Бодяньський порівнював їх зі скарбом, з ним погоджувалися професори історико-філологічного факультету

Мал. 3. Сторінка актової книги. Фото автора.

¹ У цьому випадку під «народною просвітою» варто розуміти не лише рівень освіченості населення України XVI–XVII ст. (хоча він був досить високим, про що свідчать актові книги та інші джерела [20]), а й загальний рівень розвитку тогочасного суспільства (економічний, культурний, соціальний тощо).

Київського університету, які 21 травня 1904 р. у доповідній записці відзначали, що «у стінах Університета св. Володимира зберігається неоціненний науковий скарб – Центральний архів давніх актових книг Південно-Західного краю» [10, с. 5]. А Орест Левицький називав їх «дорогоцінним історичним скарбом» і в захваті писав: «...яке розмаїття життєвих фактів ... містять в собі ці книги! Як виразно, ревниво зберегли вони для нащадків не лише державний лад..., а й характеристику населення! Біскуп і прелат, вельможний пан ... і підданий, татарин, [еврей], міщанин проходять перед читачами актових книг зі своїми справами, в яких описується їхнє громадянське становище й нрави...» [15, с. 264].

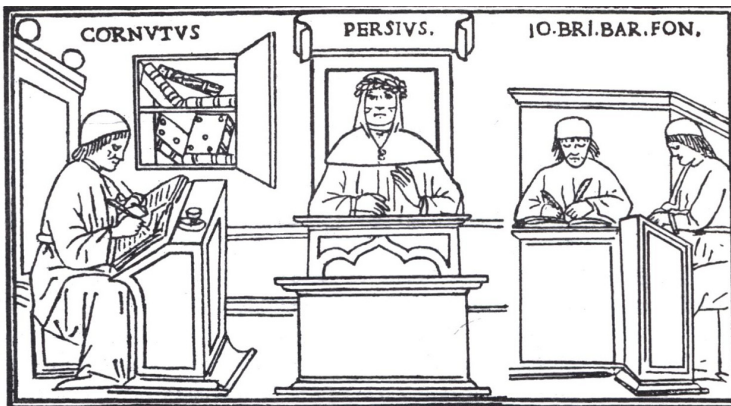
Характеристика судово-адміністративних установ України XVI–XVII ст.

Головними органами шляхетського судочинства в Україні XVI–XVII ст. були гродські [12, с. 75–82; 18, с. 18, 22] і земські [12, с. 82–89; 18, с. 15, 22] суди. Це були суди першої інстанції, які першими

розглядали справи по суті і приймали рішення [14, с. 265].

Гродський, або замковий, суд (*judicium castrense*) (від латинського слова «castrum», слов'янським відповідником якого є «грод» – замок, фортеця) [4, с. 754] розміщувався у центральних містах повітів (звідки, власне, й походить його назва) (Мал. 4). На чолі цього суду стояв староста (*capitaneus*) – очільник повіту (звідси й інша назва цього суду – старостовський або старостинський – *officia castrensia capitanea*). До складу гродських судів, крім старости, входили його заступник – підстароста або намісник (*vicicapitaneus*), понамісник – заступник підстарости, суддя і писар.

Старосту призначав король, а всіх інших (підстаросту, суддю і писаря) – сам староста² з числа своїх шляхетних слуг, «осілих»³ в регіоні [22, с. 166]. Саме старости або їхні заступники – підстарости відігравали головну роль у гродському суді, вони приймали рішення по всіх справах. Статус суддів був формальним

Мал. 4. Засідання гродського суду. Давнє зображення.

² Намісник старости, або підстароста, сам обирав свого заступника – понамісника. Щоправда, староста, коли вважав за потрібне, втручався в цей процес і сам призначав понамісника [14, с. 61].

³ Осілим вважався шляхтич, який володів нерухомістю у повіті. Осіла шляхта користувалася переважними правами порівняно із шляхтою неосілою, в тому числі й при заміщенні вакантних урядів.

і відрізнявся від того значення, яке ми вкладаємо в цей термін сьогодні. Як пише П. Троневиц, «судді гродського суду відігравали роль юристів-консультантів» при старостах [23, с. 84].

Земський суд (*judicium terrestre*) [5, с. 532–533] також існував у кожному повіті воєводства (Мал. 5). Він складався з трьох чиновників – земського судді, підсудка й писаря. Вони називалися судовими урядниками повіту і разом становили «вряд земський судовий» [14, с. 272]. Кожен з них обирався на повітових сеймиках з числа місцевих осілих шляхтичів. Процедура обрання і призначення на посаду полягала у тому, що шляхта на сеймиках обирала по 4 «електи» (кандидати) на «суддівство», «підсудство» та «писарство», з яких король затверджував по 1 кандидату на відповідну посаду [20].

Таким чином, принципова відмінність між цими судами (окрім юрисдикції) полягала у тому, що гродський суд здійснювався призначуваними чиновниками на чолі з королівськими

представниками – старостами [20], тоді як земський суд був абсолютно незалежним від адміністрації і складався із судових урядників, яких повітова шляхта обирала з-поміж себе. Ця обставина, на думку І. Лаппо, забезпечувала земському суду «абсолютно особливе становище ... в судовій системі» [14, с. 266].

Кожен із гродських і земських урядників міг мати помічників-служебників. Наприклад, у розпорядженні луцького гродського суду «був цілий штат урядників із числа господарських бояр, замкових слуг» і т. ін. [23, с. 84]. Закон не встановлював кількість помічників, їх було стільки, скільки потрібно для ефективного виконання функцій відповідним судом.

Гродські і земські суди здійснювали свою діяльність на сесіях, які називалися «рочки» або «роки». Сесії гродського суду скликалися кожні 6 тижнів. Однак фактично гродський суд діяв безперервно. Його канцелярія приймала заяви від позивачів і вносила їх до записових актових книг незалежно від того,

Мал. 5. Земський суд. Давнє зображення.

розпочалися «рочки» чи ні. Тому дуже часто сторона, зацікавлена у вчиненні «прудшої справедливості», воліла негайно звернутися зі своєю справою до канцелярії гродського суду, аніж очікувати початку «земських рочків». Через це з часом земські суди занепадають, а гродські починають домінувати.

Земський суд, на відміну від гродського, працював періодично й перерви між його сесіями були тривалішими. Так, «земські рочки» скликалися лише тричі на рік – взимку, влітку і восени. Вони мали назву за релігійними святами, до яких були прив'язані: у січні «відсужувалися» «трьохсвятительські» («трикрульські») роки, у червні–липні – святотроїцькі, а у вересні – святомихайлівські [8, с. 271].

До юрисдикції гродських судів належали кримінальні справи за так званими старостинськими артикулами, зокрема про напад на шляхту, грабунки, вбивства, зґвалтування і т. ін.: «... про наїзд кґвалтовний на доми шляхетські, кґвалт в містах наших, про пожоги й розбій на дорогах, про кґвалтування панян і невіст, про злодійство, про фальш, про голову шляхетську...» [7, с. 208–209; 20].

До компетенції земських судів належав розгляд цивільних справ, зокрема різноманітних майнових і фінансових суперечок (про недотримання зобов'язань, несплату боргів, поділ земель), скарг про образи честі й гідності, побиття, втечі підданих тощо.

Крім того, і гродські, і земські суди володіли так званим «правом вічності», тобто надання юридичної сили різним документам: контрактам, угодам купівлі-продажу, дарування, займу, заповітам тощо. Фактично до актових книг міг бути внесений будь-який документ,

що мав значення для конкретної особи, яка мала право звертатися до цього суду [14, с. 289]. До того ж за «правом вічності» суди засвідчували різні офіційні документи, такі як королівські грамоти, привілеї, мандати, декрети, сеймові постанови, ординації місцевих влад (воевод, старост) і т. ін. Внесення документів за «правом вічності» передбачало дослівне переписування їхнього тексту до актової книги із зазначенням таких особливостей, як наявність печаток та їхня цілісність, підписи осіб, що засвідчували документ і т. ін. Фіксація документа в актових книгах за «правом вічності» мала дуже велику вагу для його власника, тому що в разі втрати оригіналу (наприклад, під час пожежі, внаслідок крадіжки, пограбування, татарського нападу тощо) він міг підтвердити своє право чи обов'язок іншої особи просто взявши випис із актової книги, оскільки така копія мала вагу справжнього документа.

Ця функція суттєво розширювала спектр повноважень судів, а отже, вела й до значного посилення їхньої ваги. Набуття гродськими й земськими судами права «вічності» значно збільшує цінність актових книг як історичного джерела, оскільки спектр вміщеної до них інформації не обмежується лише фактичним змістом кримінальних та цивільних справ, а й додає до них масу сюжетів та обставин, що в різних аспектах відбивають повсякденне життя тогочасного соціуму.

З часом розподіл компетенцій між гродськими й земськими судами перестав бути таким чітким і виразним, як це було при їхньому виникненні. Відбувалася їх своєрідна взаємна дифузія, внаслідок чого навіть досвідчені вчені-правознавці вагалися з точним

розмежуванням функцій цих судів [16, с. 7].

Важливими учасниками судового процесу також були возні – судові урядовці, які здійснювали функції виконавців, офіційних свідків, глашатаїв, а також реалізовували провадження (Мал. 6).

Основними функціями возних були вручення позовів⁴, «ув'язання в маєтності»⁵, засвідчення наслідків злочину (що передбачало огляд місця події, тілесних ушкоджень постраждалих, опитування свідків тощо), «обволання»⁶ злочинців, поширення офіційної інформації шляхом її публічного оголошення «на місцях звиклих» і т. ін. Під час судових засідань возні слідували за порядком, приводили свідків до присяги, викликали учасників справи до судової зали тощо.

Мал. 6. Возний. У руці тримає символічну літеру «F» – початкову в імені богині правосуддя Феміди, яка уособлювала законність і безпристрасність. Давнє зображення.

«Визнання» возних у суді стосовно вчинених ними дій містили велике значення, оскільки мали вагу доконаного факту. Офіційні дії возних фіксувалися в актових книгах. Такі записи називалися «визнанням» або «зізнанням» возних і становили значний відсоток від загального числа внесених до актових книг записів [6, с. 601–602; 21, с. 141–148].

Возні обиралися шляхтою зі свого середовища з числа порядних, достойних довіри людей. Крім звичайних возних, були ще генеральні возні («возний енерал», «енеральний возний»), яких затверджував король, надаючи їм «автентики». В актових книгах містяться численні «обляти автентіку на вознівство», тобто записи про королівський диплом на цю посаду [26, арк. 211 зв., 237, 241 зв.; 11].

Пристаюючи до виконання своїх обов'язків, возний складав присягу, за порушення якої передбачалося суворе покарання. Так, за неправдиві свідчення возному могла загрожувати навіть смертна кара [20]. Вступ на посаду супроводжувався цікавим обрядом «постриження» волосся над очима й вухами, що мало символічне значення, «аби вони добре бачили й чули на обидві сторони і правду зізнавали» [21, с. 136].

Актові книги ґродських і земських судів та система їх ведення

У результаті діяльності розглянутих вище судових органів в Україні у XVI–XVII ст. виникли різноманітні книги рукописних записів (чистових і чернеток),

⁴ Позов – офіційне повідомлення про виклик до суду. Сповідивши відповідача згідно із встановленою процедурою, возний таким чином «складав рок».

⁵ Ув'язання – введення нових власників, а також орендарів у володіння маєтками згідно із рішенням суду або досягнутими домовленостями.

⁶ Обволання – публічна вказівка на особу злочинця і повідомлення про скоєний ним злочин (наприклад, вбивство, нанесення тяжких тілесних ушкоджень тощо).

які дійшли до наших днів, хоч далеко не у повних комплектах і не у початковому складі.

Існують такі групи судово-адміністративних книг XVI–XVIII ст.: актові книги гродські (*acta castrensia*) і земські (*acta terrestria*). Вони відрізнялися за способом внесення до книг записів, способом фіксації і за формою. Вперше актові книги були введені статутом 1529 р. лише при гродських судах. Пізніше актові книги з'явилися і в діловодстві земських судів.

Саме на прикладі останніх добре простежується порядок ведення судових справ. Члени суду з'їжджалися за три дні до початку рочків. Вони відчиняли сховище з книгами, видавали виписи і склали реєстри поточних справ, за якими встановлювалася черговість їх розгляду [23, с. 89]. Зазвичай сесія розпочиналася на наступний день після свята, до якого вона була прив'язана. Спочатку у порядку ведення актових книг не було ніякої системи. Все, що протягом дня відбувалося у суді, записувалося на аркуші спеціального паперу з водяними знаками дубовими чорнилами. Більшість записів велися за стандартною схемою: спочатку вони записувалися до чернетки – «протоколу» («мануалу») у скороченому вигляді, без вступних і заключних формул, а потім переписувалися в чистовик – «індукту». Другим Статутом Великого князівства Литовського 1566 р. передбачалося ведення всіх судових актів «слова рускими» [20]. Однак пред'явлені документи могли вноситись тією мовою, якою були написані, в тому числі польською і латинською. Початок і кінець актів написані специфічними штампами

– канцелярською мовою (т. зв. «канцелярит»). Наприклад, стандартною є перша фраза документів: «На вряду кгородському, в замку його королівської милості Луцькому ставши облічне⁷ ...» [28, арк. 257 зв.; 11]. В основному тексті також простежується прагнення дотримуватися канцеляриту, але зустрічаються й елементи живої мови, здебільшого в тих частинах документа, які містять пряму мову. В таких ситуаціях часто можна зустріти приклади звичайних розмовних зворотів і лайливих слів. Так, шляхтич, намагаючись образити жінку, називає її «старою мавпою».

Акти переписувалися не одразу після судового засідання, оскільки потрібний був час для їх остаточного редагування та формулювання рішень. При великій кількості записів ця безсистемність створювала великі труднощі у користуванні ними. Тому вже у XVI ст. у судах велося декілька книг залежно від характеру розглядуваних справ.

Після закінчення сесії члени суду ще три дні знаходилися на місці і продовжували свою роботу впорядковуючи книги, видаючи виписи із них всім, хто їх потребував, та задовольняючи «інші потреби шляхетські».

Безпосередню роботу із актовими книгами контролював писар. Він особисто нічого не писав, за нього це робили помічники-підписки. Однак всю відповідальність за правильність оформлення ділової документації ніс саме писар як «особа присягла» (тобто така, що складала присягу). Кількість підписків могла бути різною. Як правило, в книгах зустрічаються декілька різних почерків при єдиному підпису писаря, що свідчить

⁷ Облічне – особисто.

про число помічників. Іноді навіть один акт міг бути записаний різними почерками, внаслідок чого кількість рядків на сторінці могла коливатися від 18 до 40. Іноді акти вписувалися без заголовків, окремих імен і навіть цілих фрагментів (при остаточній компоновці книги вони мали бути дописані). Однак багато актів так і залишилися незавершеними. Так, у книзі Луцького гродського суду налічується 58 актів без заголовків [26, арк. 37; 11]. Часто в книгах зустрічається багато чистих аркушів (повністю або частково). Деякі акти записані стислим дрібним почерком, а іноді – такими літерами, що цілу сторінку займають лише заголовок і дата [27; 11]. Очевидно, не маючи ще сформульованого того чи іншого акта, писар залишав для нього вільне місце [3]. При цьому він міг помилитися в кількості необхідних аркушів, внаслідок чого потрібно було стискати або розширювати почерк. Якщо

справа не доводилася до кінця, то місце, передбачене для відповідного актового запису, залишалося вільним. Ці аркуші розмальовувалися віньетками, перекреслювалися літерою «Z» або погашувалися словом «Vacua». Підписки іноді розважались, малюючи на чистих аркушах або їхніх фрагментах (Мал. 7, 8). Чисті непогашені аркуші або їхні фрагменти нерідко використовувалися для підробок та фальшувань як в давнину, так і пізніше, в XIX ст.

Для полегшення впорядкування аркушів останнє слово на кожному із них записувалося першим на наступному. Однак, незважаючи на це, нерідко при остаточному складанні книг підписки припускалися помилок і сторінки йшли в неправильному порядку. Робота над впорядкуванням паперів, записаних на поточних рочках, тривала до наступної сесії. Весь цей час вони знаходились у писаря «для порадного справування та

Мал. 7, 8. Малюнки підписки в актовій книзі. Фото автора.

начисто переписання». Правильність написання актів перевірялася, про що свідчать примітки на полях (т. зв. «маргіналії»). Наприклад, в одній із книг на полях було зроблено напис «полским писмом», а внизу того ж аркуша «руским писмом» додано: «той аркуш порядніше потрібно було б переписати». Кожен документ, внесений до книг, нумерувався. Номери сторінок не ставилися. Наявну нині посторінкову нумерацію провели царські чиновники в середині XIX ст. за дорученням «Комісії, найвище затвердженої для приведення до ладу метричних і актових книг по губерніям Київській, Волинській і Подільській», про що свідчать записи наприкінці кожної справи.

Акти, як правило, вписували в секстерни, тобто зошити, складені з 4–6 аркушів паперу. Секстерни за рік складалися в книгу. Якщо документів

збиралося дуже багато, то з них формували декілька томів. Інколи актові книги мають не річну структуру, а містять акти за декілька місяців. При зшиванні книги обрізали з усіх боків, внаслідок чого деякі вставки, зроблені на полях, могли бути пошкодженими.

Оформлені належним чином справи з попередньої сесії писар представляв на наступних рочках. Роз'їжджаючись після закінчення сесії, «врядники земські судові» складали готові книги «в скриню моцну», замикали її на три замки й запечатували власними печатками (Мал. 9). Сундук зі справами зберігався під постійною охороною в безпечному місці, яке спеціально для цього мали підготувати гродські старости [14, с. 291–292].

Так, у Луцькому повіті Волинського воєводства засідання гродського і земського судів відбувалися на території

			
Печатка луцького земського судді Гаврила Васильовича Бокіячовського (1566–1569 рр.).	Печатка володимирського земського підсудка Григорія Гівшовича Кисляка-Низкинського (1576 р.).	Печатка володимирського земського судді Богдана Костюковича-Хоболтовського (1571 р.).	Печатка київського земського судді Єсифа Івановича Немирича (1585 р.).
			
Печатка берестейського земського підсудка Богдана Туминського (1596 р.).	Печатка луцького земського підсудка Івана Михайловича Хрінницького (1583 р.).	Печатка луцького земського підсудка Івана Михайловича Хрінницького (1592–1600 р.).	Печатка луцького земського судді Федора Кад'яновича Чаплича-Шпановського (1592–1600 рр.).

Мал. 9. Печатки земських суддів та підсудків XVI ст.

Мал. 10. В'їзна вежа Луцького замку. Фото автора.

міського замку у притворі⁸ соборної церкви Іоанна Богослова, а також у кри- тому дерев'яному дворі (будинку), спе- ціально зведеному з цією метою за на- казом старости Олександра Пронського. Там само зберігалися й скрині зі спра- вами [23, с. 86, 88–89] (Мал. 10, 11, 12).

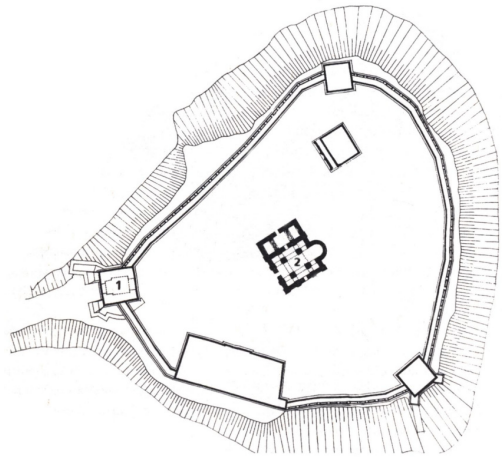
Кількість актових книг, що накопи- чилися за майже 300 років роботи судів, величезна. Для полегшення роботи з ними дослідники неодноразово нама- галися їх впорядкувати. Наведемо декіль- ка існуючих підходів.

О. Петруський і Л. Татомир (працю- вали в другій половині ХІХ – на почат- ку ХХ ст.) запропонували таку загальну класифікацію. Для актових книг грод- ських судів:

1. Книги записів (inscriptionum).
2. Книги реляцій (relationum).
3. Книги повноважень (plenipotentiarium).

Для актових книг земських судів:

1. Книги рішень (libri decretorum).
2. Книги вироків (libri condemnationum).

Мал. 11. План Верхнього замку в Луцьку. Цифрами позначені:

1. В'їзна вежа. 2. Соборна церква Іоанна Бого- слова, в притворі якої відбувалися засідання луцького гродського і земського судів.

⁸ Притвор – прибудова перед входом до храму.

Мал. 12. Внутрішнє подвір'я Верхнього замку в Луцьку. Вигляд з боку в'їзної вежі. У центрі знімка фундамент соборної церкви Іоанна Богослова. Фото автора.

3. Реєстри справ (registra causarum) [1, s. 7].

О. Левицький у 1903 р., а пізніше Л. Проценко в 60-х роках ХХ ст. наводять таку класифікацію:

1. Декретові книги – містять судові постанови.

2. Записові книги – містять нотаріальні документи (продажні, орендні, заставні записи та ін.).

3. Поточні книги – містять скарги, свідчення, заяви тощо⁹ [19; 16, с. 8].

М. Ковальський вважав такі підходи до впорядкування судових книг недосконалими, оскільки вони не враховували великої кількості актів і форм актових книг. У зв'язку з цим він запропонував наступну класифікацію:

1. Початкові записи, або протоколи (prothocollon, protocollon).

2. Чистові записи або індукти (inducta).

3. Зв'язки рукописів або фасцикули¹⁰ копій індуктованих чи неіндуктованих книг (fasciculi copiarum inductarum, fasciculi copiarum non inductarum).

4. Реєстри справ (registra causarum).

5. Предметно-іменні та інші покажчики або індекси (indices), вміщені в книгах актів [13, с. 33].

На жаль, зібрання актових книг значною мірою було втрачене ще в давнину під час татарських нападів, пожеж, козацько-селянських повстань та інших драматичних подій. Вже в наш час значних втрат колекція актових книг зазнала в роки фашистської окупації. До війни в ЦДІА УРСР у Києві зберігалось 6027 актових книг [9, с. 91]. Під час війни більшу частину книг було вивезено до Німеччини, інші згоріли разом із будинком Київського університету, де вони зберігалися. У 1945–1946 рр. було знайдено і повернено до Києва 1175 томів

⁹ Л. Проценко відзначає, що «такого поділу в книгах дотримувались тільки незначний час, і згодом все почало писатись впереміжку».

¹⁰ Фасцикула – справа, яка складається із документів різного змісту, розміщених за їхніми реєстраційними номерами.

вивезених книг [17, с. 161]. Ще 96 у 60–70-ті роки надійшло з Мінського обласного архіву [13, с. 41], 187 томів кременецьких книг, які перебували в розсіпу, було впорядковано після війни співробітниками відділу давних актів Київського архіву [13, с. 43]. 2119 актових книг, що зберігаються нині в ЦДІА України в м. Києві, становлять лише 35,1% від їх довоєнної кількості. В цьому зібранні 936 томів, тобто 44%, становлять книги Волинського воєводства (Володимирського, Луцького і Кременецького повітів), з них 160 земських і 776 – гродських судів [25; 11].

Актові книги гродських і земських судів як джерело з історії України XVI–XVII ст.

Актові книги гродських і земських судів є «дорогоцінним історичним спадком ... які набагато років вперед можуть слугувати невичерпним джерелом для всебічного вивчення минулого життя» українського суспільства, писав відомий історик і дослідник судових книг Орест Левицький [15, с. 6]. Пояснюючи свою думку, він зауважував, що «кожна подія відбивалась в цих книгах з подробицями, яких не можна знайти в жодному літописі. Життя приватне і громадське, зміни в державному устрої, урядові розпорядження й приватні справи шляхти, напади татар, поступове утворення козацтва, ремесло, промисли, побут міст і сіл і, нарешті, релігійна боротьба відображені в актових книгах винятково яскраво. Іноді у книги записувались навіть природні явища, що вражали сучасників своєю незвичайністю...» [16, с. 3–4]. Наскільки поширеними були

актові книги серед тогочасного населення, підкреслює Іван Лаппо: «...рідкий зем'янин не мав у своїй «скрині» чи «каліті» листів судових – випису заявленого до суда документа цивільної угоди, заповіту або судового вироку... [тож]...з фактами, почерпнутими з судових книг, неминуче стикається кожен дослідник...» [14, с. 264]. Вражає перелік документів, які містяться в актових книгах, значення яких важко переоцінити для дослідників тієї епохи: «різноманітні угоди, договори, зобов'язання майнового або особистого характеру ... продажні, орендні, заставні, дарчі, винові¹¹, боргові зобов'язання, заповіти; королівські жалувані грамоти і привілеї, сеймові конституції, постанови повітових сеймиків і конфедерацій, устави про податки і мито, переписи військових земських ополчень, люстрації, інвентарі тощо» [15, с. 62].

Гродські й земські суди були установами шляхетського судочинства, тож в першу чергу вони містять інформацію щодо шляхетського стану, його землеволодіння, прав та привілеїв, ментальних цінностей тощо. Попри це, оскільки дуже часто міщани й селяни входили до кола матеріальних інтересів шляхти, актові книги містять відомості щодо становища й цих страт тогочасного соціуму. Таку інформацію подають інвентарі та люстрації шляхетських маєтків, що включали міста і села, а іноді цілі волості. Зокрема, вони містять дані щодо чисельності помешкань у населених пунктах, пересічного числа членів міщанських та селянських родин, їхнього господарства, повинностей тощо.

¹¹ Віно, вено - придане: подарунок жінці від чоловіка на весілля, запис маєтку на жінку; дар від батька або родичів нареченій на користь її майбутнього чоловіка.

Цікаву інформацію надають орендні й заставні листи, зокрема про селянський двір, сільськогосподарські знаряддя праці, систему господарювання, забезпеченість селян землею, робочою худобою, їхні повинності та загалом про селянське домогосподарство. Дані актових книг дають можливість дослідити характер і співвідношення форм ренти на Правобережній Україні цієї доби.

Історія актових книг нараховує майже три століття. Цей факт забезпечує можливість відстежувати еволюційні зміни в житті ранньомодерного соціуму та робити певні висновки щодо закономірностей його розвитку; а охоплення практично всіх соціальних страт дає можливість реконструювати його

горизонтальну та вертикальну будови, а також формальну інституцію й неформальні структури.

Актові книги є важливим джерелом для вивчення спеціальних історичних дисциплін: 1) палеографії староукраїнської мови XVI–XVII ст. («почерки, суцільне й роздільне написання, графіка літер, скорочення слів, усічення або пропуск голосних, надрядкові знаки, написання сполучників, вживання розділових знаків, абзаців, великих літер, літерних цифр ... орнаментів, водяних знаків» тощо) (Мал. 3, 7, 8); 2) дипломатики, оскільки в актових книгах гродських і земських судів представлений «весь спектр юридичних документів приватних і офіціальних форм [тогочасного]

Мал. 13. Монети, що перебували у грошовому обігу Волині в XVI ст.

Монети іноземних емітентів: 1. Талер 1550 р., архієпископство Зальцбург; 2. Левендальдер 1575 р., провінція Голландія; 3. Дука́т 1556 р., Королівство Угорщина; 14. Денга, Російська держава, Іван IV.

Монети Великого князівства Литовського: 4. Дука́т 1548 р. (із зображенням гербів Київського та Волинського воєводств); 5. Чотирьохгрошовик 1567 р.; 6. Трьохгрошовик 1563 р.; 7. Гріш 1548 р.; 8. Півгріш 1547 р.; 9. Дводенарій 1570 р.; 10. Денарій 1555 р.; 11. Обол (південарій) 1547 р.

Монети Королівства Польщі: 12. Гріш 1580 р.; 13. Трьохгрошовик 1595 р.

діловодства, [зокрема] скарги, апеляції, зиски, розейми, квитації, угоди, свідчення возних, королівські листи, юраменти, протестації, декрети, ассекурації, плені-потенції, маніфестації, позови, реляції положення позовів, вироки, тестаменти, дарчі» тощо; 3) метрології, а саме «міри ваги, довжини ... ціни, співвідношення грошових систем, зокрема польської і литовської ... співвідношення грошових одиниць однієї системи, ... ціни на різні предмети, ... міри сипучих і рідких тіл, міри довжини, міри землі» тощо, а також хронології, нумізматики (Мал. 13), архівної справи тощо [19].

Важко переоцінити важливість цього джерела для істориків, мовознавців, демографів та представників інших наук, коло яких сьогодні навіть складно окреслити саме через невивченість усієї повноти вмісту актових матеріалів.

Для полегшення вивчення актових книг та їх популяризації як наукового джерела насамперед слід вирішити питання формальної теорії та класифікації актів, здійснити їх внутрішній опис та налагодити систематичне видання найбільш важливих із них. У такому разі актові книги, «це унікальне джерело, допоможуть розкрити ще не одну цікаву сторінку в історії нашої країни», – як ще в 60-х роках ХХ століття наголошувала Людмила Проценко – науковець, викладач, заступник голови Шевченківської районної організації Товариства охорони пам'яток історії та культури міста Києва, а також багаторічний директор Центрального архіву-музею літератури і мистецтва УРСР [19].

Висновки. Актові книги були і до сьогодні залишаються цінним історичним джерелом. Вони становлять інтерес не лише для українських учених, а

й для закордонних дослідників, у першу чергу тих країн, які свого часу входили до складу багатонаціональної держави Річ Посполита (Польща, Литва, Білорусь). На ґрунтовній джерельній базі, яку становлять актові книги, можливе вирішення низки наукових проблем, що є ключовими для української культурно-історичної ідентичності. На сьогодні це завдання є стратегічним. Отримане на базі вивчення актових книг нове знання про історичне минуле українського народу має бути використане для трансформації сучасної історичної освіти, а також у всіх ланках навчального процесу в межах концепції про безперервність освіти. А популяризацію науково достовірного і виваженого знання з малодосліджених або сфальсифікованих аспектів історії України можна використати в системі заходів із національно-патріотичного виховання.

ЛІТЕРАТУРА

1. *Akta grodzkie i ziemskie z czasow Rzeczypospolitej z archiwum t. zw. Bernardzkiego we Lwowie*. Lwow, 1868. Т. 1.
2. Balzer, O. *Grodzkie czy ziemskie. Kwartanik historyczny*. Lwow, 1888. Т. 11.
3. Андріяшев, О. М. Актові книги Київського центрального архіву давніх актів. *Центральний архів стародавніх актів у Києві*. Київ, 1929. Вип. 1.
4. Брокгауз, Ф. А., Эфрон, И. А. *Энциклопедический словарь*. Санкт-Петербург, 1893. Т. IXа.
5. Брокгауз, Ф. А., Эфрон, И. А. *Энциклопедический словарь*. Санкт-Петербург, 1894. Т. XIIа.
6. *Енциклопедія історії України* / ред. Смолій В. А. Київ, 2003. Т. 1. 685 с.
7. *Енциклопедія Історії України* / ред. Смолій В. А. Київ, 2004. Т. 2. 524 с.
8. *Енциклопедія Історії України* / ред. Смолій В. А. Київ, 2012. Т. 9. 944 с.

9. Исаевич, Я. И. Гродские и земские акты – важнейший источник по истории аграрных отношений в Речи Посполитой в XVI–XVII вв. *Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы*. Рига, 1963.
10. Київський центральний архів давніх актів. 1852 – 1943. Т. 1. 1852 – 1921 / ред. Музичук О. В.; упоряд.: Муравцева Л. М., Страшко В. В., Сухих Л. А. Київ, 2002. 458 с.
11. Кіку, І. О. Значення актових книг, як джерела з історії України XVI – XVIII ст. *Український історичний журнал*. 1983. № 11.
12. Ковальова, С. Г. *Судоустрій і судочинство на українських землях Великого князівства Литовського*. Миколаїв, 2008. 199 с.
13. Ковальський, Н. П. *Источниковедение по истории Украины XVI–XVIII вв*. Вып. 4. Днепропетровск, 1979. 112 с.
14. Лаппо, И. Земский суд в Великом княжестве Литовском в конце XVI века. *Журнал Министерства народного просвещения*. Седьмое десятилетие. Санкт-Петербург, 1897. Ч. CCCXI.
15. Левицкий, О. И. Об актовых книгах, относящихся к истории юго-западного края и Малороссии. *Труды XI археологического съезда в Киеве*. Москва, 1902. Т. II.
16. Левицкий, О. И. История учреждения Киевского Центрального архива. *Чтения в обществе Нестора Летописца*. Київ, 1903. Кн. XVII. С. 3–73.
17. Мітюков, О. Г. *Радянське архівне будівництво на Україні (1918 – 1973)*. Київ, 1975.
18. Падох, Я. *Суди і судовий процес старої України*. New York – Paris – Sydney – Toronto – Lviv, 1990. 128 с.
19. Проценко, Л. А. *Актові книги як джерело до вивчення спеціальних історичних дисциплін*. URL: <http://surl.li/rzkbia> (дата звернення: 04.12.2024).
20. *Статут Великого княжества Литовського 1566 г.* Издание императорского Московского общества истории и древностей Российских. Москва, 1855.
21. Старченко, Н. Возні на Волині в останній третині XVI – на початку XVII ст. Судові урядники чи слуги? *Соціум. Альманах соціальної історії*. 2008. Вип. 8. С. 134–162.
22. Старченко, Н. Прибутки судових урядників Волинського воєводства в останній третині XVI століття. *Український археографічний щорічник*. 2012. Т. 19/20. С. 165–186.
23. Троневиц, П. *Луцький замок*. Луцьк, 2003. 198 с.
24. Халєбський, П. *Україна – земля козаків: подорож, щоденник / упоряд. Рябий М.* Київ, 2009. 293 с.
25. Центральний державний історичний архів України в м. Києві (ЦДІА України в м. Києві). Ф. 21, 22, 25, 26, 27, 28.
26. ЦДІА України в м. Києві. Ф. 25. Спр. 213.
27. ЦДІА України в м. Києві. Ф. 25. Спр. 214.
28. ЦДІА України в м. Києві. Ф. 25. Спр. 219.
29. *Юридична енциклопедія / ред. Шемшученко Ю. Т.* 1. Київ, 1998. URL: https://leksika.com.ua/18580318/legal/aktovi_knigi (дата звернення: 04.12.2024).

REFERENCES

1. *Akta grodzkie i ziemskie z czasow Rzeczypospolitej z archiwum t. zw. Bernardynskiego we Lwowie*. (1868). Т. 1. Lwow. [in Pol.]
2. Balzer, O. *Grodskie czy ziemskie. Kwartalnik historyczny*. Т. 11. Lwow, 1888. [in Pol.]
3. Andriiashev, O. (1929). Act Books of the Kyiv Central Archive of Ancient Acts. *Central Archive of Ancient Acts in Kyiv*. Vol. 1. Kyiv. [in Ukr.]
4. Brokgauz, F., Efron, I. (1893). *Encyclopedic Dictionary*. Vol. IXa. S.-Peterburh. [in Rus.]
5. Brokgauz, F., Efron, I. (1894). *Encyclopedic Dictionary*. Vol. XIIa. S.-Peterburh. [in Rus.]
6. Smolii, V., ed. (2003). *Encyclopedia of the History of Ukraine*. Vol. 2. Kyiv, 685 p. [in Ukr.]
7. Smolii, V., ed. (2004). *Encyclopedia of*

the History of Ukraine. Vol. 2. Kyiv, 524 p. [in Ukr.]

8. Smolii, V., ed. (2012). *Encyclopedia of the History of Ukraine*. Vol. 2, Kyiv, 944 p. [in Ukr.]

9. Ysaevych, Ya. (1963). City and Zemstvo Acts are the Most Important Source on the History of Agrarian Relations in the Polish-Lithuanian Commonwealth in the 16th and 17th Centuries. *Ezhehodnyk po ahrarnoi ystoriy Vostochnoi Evropy* (Yearbook of the Agrarian History of Eastern Europe), Ryha. [in Rus.]

10. Muzychuk, O., ed., Muravtseva L., Strashko, V., Sukhykh, L., comp. (2002). *Kyiv Central Archive of Ancient Acts. 1852 – 1943*. Vol. 1. 1852 – 1921. Kyiv. 458 p. [in Ukr.]

11. Kiku, I., (1983). The Significance of Act Books as Sources of Ukrainian History in the 16th – 18th Centuries. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal* (Ukrainian Historical Journal), № 11. [in Ukr.]

12. Kovalova, S. (2008). *Judicial System and Legal Proceedings in the Ukrainian Lands of the Grand Duchy of Lithuania*. Mykolaiv, 199 p. [in Ukr.]

13. Kovolskyi, N. (1979). *Source Studies on the History of Ukraine in the 16th – 18th Centuries*. Dnepropetrovsk, 112 p. [in Rus.]

14. Lappo, I. (1897). Zemsky Court in the Grand Duchy of Lithuania at the End of the 16th Century. *Zhurnal Mynysterstva narodnoho prosveshchenyia* (Journal of the Ministry of Public Education). Vol. CCCXI. S.-Peterburh. [in Rus.]

15. Levytskyi, O. (1902). On the Register Books Relating to the History of the Southwestern Region and Little Russia. *Trudy XI arkeolohycheskoho s'ezda v Kyeve* (Proceedings of the XI Archaeological Congress in Kyiv). Vol. II. Moskva. [in Rus.]

16. Levytskyi, O. (1903). History of the Establishment of the Kyiv Central Archive. *Chtenyia v obshchestve Nestora letopystsa* (Readings in the company of Nestor the Chronicler). Vol. XVII. Kyiv, pp. 3 – 73. [in Rus.]

17. Mitiukov, O. (1975). *Soviet Archival Construction in Ukraine (1918 – 1973)*. Kyiv. [in Ukr.]

18. Padoh, Ya. (1990). *Courts and Judicial Process of Old Ukraine*. New York – Paris – Sydney – Toronto – Lviv, 128 p. [in Ukr.]

19. Protsenko, L. *Act Books as a Source for Studying Special Historical Disciplines*. [online] Available at: <http://surf.li/rzkbib> [Accessed 4 Dec. 2024]. [in Ukr.]

20. *Statute of the Grand Duchy of Lithuania 1566*. (1855) Edition of the Imperial Moscow Society of Russian History and Antiquities. Moskva. [in Rus.]

21. Starchenko, N. (2008). The Vozny in Volhynia in the Last Third of the 16th – Early 17th Centuries: Court Officials or Servants? *Sotsium. Almanakh sotsialnoi istorii* (Socium. Almanac of Social History), Vol. 8, pp. 134 – 162. [in Ukr.]

22. Starchenko, N. (2012). Incomes of Court Officials of the Volyn Voivodeship in the Last third of the 16th Century. *Ukrainskyi arkeohrafichnyi shchorichnyk* (Ukrainian Archeographic Yearly Periodical). Vol. 19/20. Kyiv, pp. 165 – 186. [in Ukr.]

23. Tronevych, P. (2003). *Lutsk Castle*. Lutsk, 198 p. [in Ukr.]

24. Khalebskyi, P. (2009). *Ukraine – the Land of the Cossacks: a Journey, a Diary*. Kyiv, 293 p. [in Ukr.]

25. *Central State Historical Archive of Ukraine in Kyiv* (CSHA of Ukraine in Kyiv). F. 21, 22, 25, 26, 27, 28 [in Ukr.]

26. *CSHA of Ukraine in Kyiv*. F. 25. C. 213. [in Ukr.]

27. *CSHA of Ukraine in Kyiv*, F. 25. C. 214. [in Ukr.]

28. *CSHA of Ukraine in Kyiv*, F. 25. C. 219. [in Ukr.]

29. Shemshuchenko, Yu., ed. (1998). *Legal Encyclopedia*. Vol. 1. Kyiv. [online] Available at: https://leksika.com.ua/18580318/legal/aktovi_knigi [Accessed 04 Dec. 2024]. [in Ukr.]

Summary

ACT BOOKS AS A SOURCE OF THE HISTORY OF UKRAINE
IN THE EARLY MODERN ERA

Mykola VYSOTIN

orcid.org/0000-0002-0449-2239

junior research fellow

of RIUS of Taras Shevchenko National University of Kyiv

email: nik16@ukr.net

Relevance of the research. Act books of the judicial and administrative bodies of Ukraine, particularly the grodskyi (city) and zemstvo courts, are an important historical source in the history of Ukraine in the early modern era. They contain significant information in terms of volume and value on various aspects of the historical process: the state of economic development of contemporary society, the judicial system, social history, private life, etc.

The **purpose** of the study is to generalize and update the material concerning the essence of act books as a valuable source and historical phenomenon, set out in separate investigations and works devoted to the activities of Ukrainian judicial and administrative bodies of the 16th–17th centuries (grodskyi and zemstvo courts), as well as organizations established in the 19th century for the collection, storage, study and publication of historical documents (including act books) – the Temporary Commission for the Analysis of Ancient Acts under the Kyiv, Volyn and Podolsk Governor-General (better known as the Kyiv Archeographic Commission) and the Kyiv Central Archive of Ancient Acts.

Conclusions. Act books were and remain a valuable historical source up to this day. They are of interest to Ukrainian scholars and foreign researchers, primarily those countries that were once part of the multinational state of the Polish-Lithuanian Commonwealth (Poland, Lithuania, Belarus). It is possible to solve a number of scientific problems that are key to Ukrainian cultural and historical identity based on a solid source base, which act books constitute. Today, this task is strategic. The new knowledge about the historical past of the Ukrainian people obtained based on the study of act books should be used for the transformation of modern historical education, as well as in all links of the educational process within the concept of continuity of education. the popularization of scientifically reliable and balanced knowledge about little-studied or falsified aspects of the history of Ukraine can be used in the system of measures for national patriotic education.

Keywords: act book, grodskyi court, zemstvo court, voznyi, starosta, pidstarosta, scribe, judge, Ukraine, Volyn, classification, historical source.